

I. M. ПРЕЛОВСЬКА

Церковна та богословська діяльність вихованців Київської академії у розбудові російського церковного життя в другій половині XVIII – початку XIX ст.

Статтю присвячено дослідженню проблеми реформування духовної освіти в православних єпархіях після інкорпорації українських земель до Російської імперії наприкінці XVIII – поч. XIX ст. Головною подією цього процесу було перетворення Києво-Могилянської академії на два духовно-навчальних заклади – Київську духовну семінарію та Київську духовну академію, яка стала центром Київського духовно-навчального округу Російської імперії.

Ключові слова: реформування духовної освіти, Російська імперія, Києво-Могилянська академія, Київська духовна семінарія, Київська духовна академія, русифікація, академічні реформи.

The article studies the problems of education reform in Orthodox dioceses after incorporation of Ukrainian lands in the Russian Empire in the XVIII – XIX century. The main event in this process was the transformation of Kyiv-Mohyla Academy two educational institutions – Kiev Theological Seminary and the Kiev Theological Academy, which became the center of Kiev school district of Russian empire.

Keywords: spiritual education reform, Russian Empire, Kyiv-Mohyla academy, seminary Kiev, Kiev Theological Academy, russification, academic reform.

Упосліджений стан Православної Церкви в Речі Посполитій після запровадження Берестейської унії 1596 р. і позбавлення юридичних прав православних українців і білорусів призвів до численних проблем. Духовно-освітніми центрами України впродовж XVII – XVIII століть були Львів, Острог і Київ. Велике значення мали численні бібліотеки та зібрання церковних і світських видань, які були створені при монастирях Києво-Печерської Лаври, Софійському, Михайлівському Золотоверхому, Микільському та ін. Інтенсивна видавнича діяльність православних братств та св. князя Костянтина-Василя Острозького також зумовила зростання суспільних потреб у галузі освіти.

Організація лаврської школи та братської школи при Богоявленському монастирі і об'єднання цих навчальних закладів у Могилянський колегіум в 1632 р. заклали підвалини для розквіту української православної освіти і богослів'я. Головною заслугою св. митрополита Київського Петра Могили (1574 – 1647) у справі створення засад колегіуму було те, що він зумів надати цій школі масштаби церковно-освітнього та духовного центру. Під його ім'ям Києво-Могилянська академія увійшла в історію вітчизняної богословської науки та духовної освіти і можна говорити про вирішальний вплив української духовної освіти на Московську державу протягом XVII – XVIII ст. в особі кращих представників цієї академії, які примусово і добровільно працювали у справі розбудови церковного життя в Росії.

За святителя митрополита Петра Могили розпочалася організаційна та викладацька діяльність ректорів Київського Богоявленського училища, згодом ректорів академії, які були навчителями богослів'я, та префектів, навчителів філософії. Важливе місце у справі підготування духовних кадрів посідав Києво-Братський училищний монастир, в якому перебували вчені монахи – викладачі Київської академії, а також братчики монастиря.

Історіографія вивчення різних аспектів організації Могилянського колегіуму та його перетворення у Київську духовну академію і семінарію, організація навчального процесу, персоналії ректорів, викладачів і вихованців Київської академії були предметом дослідження у різноманітних студіях російської церковної і світської історіографії, які власне сформуvalи погляд на тогочасні українські реалії. Проблема полягає в тім, що всі представники російської і проросійської історіографії вбачають в Київській академії центр «русского православия», який нібито хотіли знищити католики і поляки.

У дореволюційну добу видано друком корпус публікації документів з історії Київської академії, зокрема її ре-

формування на початку XIX століття. Щоправда, 18-томне зібрання документальних джерел залишилось незавершеним, але на сьогодні це важливе джерело для вивчення історії академії. окрім тих архівних фондів, що збереглись¹. Всі ці документи є цінними для дослідження історії Київської академії, а також є свідченням процесів грубої і неприхованої русифікації навчального закладу, знищення його традицій

За роки існування української незалежної держави ніхто не спростував такий погляд. На увагу заслуговує російськомовне перевидання праці проф. прот. Федора Титова, присвяченій 300-літньому ювілею акадємії, за упорядництвом проф. Василя Ульяновського, яку було надруковано по благословінню Блаженнішого митрополита Володимира (Сабодана)².

У передмові до видання доцент КДА УПЦ МП прот. Василій Заєв обурився з приводу того, що у 1924 р. автора було названо "Хведором Тітовим"³. І автори передмов і сам текст історичної записки однаково називають Київську академію школою "для виховання руских дітей в истинах и преданиях православной церкви, для утверждения и распространения православной веры среди русского народа"⁴, нібито святий Петро Могила засновував колеґіум не в православному Києві, охрещеному св. Рівноапостольним князем Володимиром Великим, а в дикій місцевості.

З часів запровадження в життя «Духовного регламенту» у 1721 р. вища церковна влада Російської імперії знищувала існуючі українські мовні і церковні особливості. Саме з метою подальшого скасування попередніх традицій Київської академії як українського духовно-навчального центру, вона з 1721 р. підпорядкована не тільки Київському митрополитові, але й безпосередньо Російському Св. Синоду. І це не зважаючи на те, що Київська митрополія все ще номінально продовжувала користуватися тими правами і привілеями, які до того були надані їй в Польсько-литовській державі і підтверджені гетьманами

України, а згодом і російським урядом наприкінці XVII ст. Очевидно, що російський уряд мало цікавило дотримання підписаних угод і досягнутих домовленостей, оскільки Київську митрополію було інкорпоровано до Російської Православної Церкви і перетворено на єпархію РПЦ.

Через низку послідовних актів стосовно вихованців Київської академії, яких протягом всього XVIII ст. забирали з України на служіння в російських церковних і світських закладах та за її межами, керівний склад Київської митрополії та академії поступово заміщувався вихованцями академії. Але всі вони тривалий час працювали у Москві і Санкт-Петербурзі, а згодом посідали єпископські катедри і в Україну поверталися зрусифікованими.

Про видатні заслуги вихованців Київської академії в першій половині XVIII ст. було складено спеціальну записку російською мовою⁵. У цій записці йдеться про те, що вихованці Київської академії після приєднання Київської митрополії різними наказами були взяті на церковні та світські посади в Росії, зокрема одними з перших викликали до Московської слов'яно-греко-латинської академії на викладання різних наук, до проповідництва Слова Божого, для заведення в Російських єпархіях семінарій. Після закладання "царствующего гграда Санктпетербурга" туди викликано священиків для служіння, так само і в якості капеланів для походів російської армії, служіння в закордонних місіях⁶.

Окрім численних повідомлень про напрями церковного і державного служіння київських вихованців академії, окремої уваги заслуговує участь у справі виправлення слов'янської Біблії. Наказом Св. Синоду Київському митрополиту Рафаїлу (Заборовському) від 22 січня 1747 р. було наказано для церковної невідкладної справи вчителя богослів'я Київської академії ієромонаха Варлаама (Лашевського) та вчителя філософії Гедеона (Сломенського) негайно відправити до Санкт-Петербургу, не слухаючи відмов і непогоджень.

Але в лютому 1747 р. братія Києво-Братського монастиря звернулася до ректора академії з колективним проханням не примушувати відправляти до Санкт-Петербургу сильно хворого ієромонаха Гедеона, бо він з липня 1746 р. має “трясавицю” і сильний опух ніг⁷. Але у розпорядженні Св. Синоду на імя київського митрополита Рафаїла (Заборовського) від 13 березня 1747 р. вказано, що про приїзд обох вчителів академії вже було донесено імператриці, то без затримок вони повинні з’явитися до Санкт-Петербургу.

На початку XIX ст. українська духовна школа під тиском бруталної політики цілеспрямованої русифікації втрачає своє панівне становище порівняно з XVIII ст. і, як наслідок, позбавляється своїх особливостей і починає розвиватись разом із загальноросійськими закладами. Реформування системи академічної духовної освіти почалось 31 жовтня 1798 р. Було відкрито кілька нових семінарій, дещо поновлено програми навчальних курсів, удвічі зросла сума коштів на утримання духовно-учбових закладів.

У своїй передмові до 2-го тому актів і документів з історії Академії, Федір Тітов описав причини, хід і наслідки цієї реформи. У перші роки царювання імператора Олександра I (1801 – 1825) було розпочато підготовку до нової реформи. Це було пов’язано із загальною перебудовою системи освіти у Російській імперії, зокрема запровадження Міністерства народної освіти наказом від 8 вересня 1802 р. На думку Ф. Тітова, деякі особи бажали використати цю реформу для колонізації «юго-западного исконно русскаго края»⁸, тобто правобережних українських земель в складі Російської імперії.

Перешкодою на шляху цієї колонізаційної «потворної» політики став, за висловом Ф. Тітова, «стойкій и крепкій православный русский духъ» старої Київської Академії, яка виявляється була для прот. Федора Тітова “духовною русско-православною крепостью”⁹. Важко сказати, де в українському навчальному закладі було відшукано отой «русский дух», але у виконанні російського автора сам процес

виглядав як порятунок Російською державою православних осередків від наступу поляків і католиків.

Митрополитом Київським, за часи якого відбулася реформа духовної школи в Україні був преосвящений Серапіон (Александровський), росіянин за походженням, який не знав ані місцевих київських традицій, ані мови, ані устрою Київської академії. Втім у його щоденику в січні 1805 р. відзначено, що у нього були з візитами кілька разів з виготовленим проектом реформи академії ректор і префект Київської академії. 16 лютого 1805 р. митрополит Серапіон надіслав нарешті цей проект митрополиту Амвросію (Подобєдова).

Цей проект настільки перевершував інші проекти, які подали інші російські автори, що це навіть відзначив прот. Федір Титов¹⁰. У 1805 р. Євгенієм (Болховітіновим), на той час вікарним єпископом Староруським, був розроблений проект устрою духовно-навчальних закладів Російської імперії. Євгеній (Болховітінов) пропонував чітко розділити вчену і навчальну частини усіх духовних академії. За його проектом кожна реформована духовна академія повинна була поділятися на «вчене товариство» і власне навчальний заклад, поєднуючи в собі наукову і навчальну структури.

У січні 1805 р. проект реформування академії було написано ректором і префектом Київської академії за дорученням Київського митрополита Серапіона (Александровського). «Положення для Київської духовної Академії», яке було надіслане до Санкт-Петербурзького митрополита Амвросія (Подобєдова) в середині лютого 1805 р., було складене після кількох нарад між Київським митрополитом і очільниками Київської академії. Головними вимогами щодо реформування визнавалися посилене вивчення латинської мови, заведення окремої типографії для академічних потреб, розширення прав і обов'язків префекта і ректора академії, підвищення платні викладачам та ін.

З огляду на реалії початку XIX століття досить складною справою було матеріальне забезпечення діяльності Київської академії. Київська і Московська академії утримувались коштом єпархіальних владик, хоча згідно «Духовному Регламенту» 1721 р. було призначено хлібний збір – 20-ту частину з монастирських володінь і 10-ту частину з церковних. Але такий спосіб збору хлібного забезпечення студентів виявився незручним і ненадійним, тому єпархіальні архиереї вважали за краще утримувати академії своїм коштом.

Остаточним вироком незалежному від Св. Синоду Російської Православної Церкви існуванню Київської академії став іменний наказ Катерини II від 10 квітня 1786 р. про штати Київської, Чернігівської і Новгород-Сіверської єпархій: «Киевской Академии со всеми к ней принадлежасими заведениями быть при архиерейском доме в Киевопечерской лавре, а Братский монастырь, служащий ныне для помещения помянутой Академии, обратит на главную госпиталь по его положению»¹¹. Всю приналежну нерухомість Києво-Братського монастиря було сконфісковано в імператорську казну, а на утримання академії Катерина II звеліла щорічно давати 8400 крб. Про ступінь приниження великого навчального закладу свідчить той факт, що в самій Росії Новгородській семінарії було призначено щорічно суму 8285 крб. 23,5 коп. До цього було додано імператорський наказ про те, що у Києвопечерській лаврі половина (– так!) монахів повинна складатись з вчених осіб¹².

Після протестів з боку київського митрополита Самуїла Миславського і візиту самої імператриці Катерини II до Києва та до академії ситуація дещо покращилася за рахунок збільшення грошових виплат на користь академії. Але наказом від 15 березня 1787 р. було скасовано Києво-Братський монастир.

Незважаючи на запровадження реформи духовних шкіл у 1808 р. в усіх російських духовних академіях, Київ-

ська академія була реформована через 11 років після початку цих реформ. Очевидно, планувалося в першу чергу виростити нове покоління власне російських вихованців Санкт-Петербурзької, Московської і Казанської духовних академій для викладання богослів'я, церковно-історичних дисциплін та інших предметів в Київській академії, повністю зруйнувавши ті старі традиції, що все-таки в ній залишались.

На думку прот. Федора Тітова це було викликане підступами поляків, які проникли у найближче імператорське оточення і мало не здійснили фактичне повернення до самостійності Польщі. Головним промотором цієї справи був палкий патріот і католик князь А. Чарторийський (1770 – 1861), який входив до імператорського гуртка друзів і однодумців Олександра І. Прот. Федір Титов страшенно обурюється діяльністю князя А. Чарторийського, особливо діяльністю графа Т. Чацького, який будучи візитатором шкіл Київської, Волинської та Подільської губерній, заборонив вивчення російської мови в парафіяльних та повітових школах “Юго-Западного края” з тієї причини, що був переконаний в тім, що російська мова є іноземною для місцевого населення¹³.

У 1804 р. Київська академія була великим навчальним закладом, де навчалися 1146 студентів, з яких 900 осіб були синами священиків. Тому одним з напрямів реформи було розділення на кілька навчальних закладів. На думку київського губернатора П. Панкратьєва, академія повинна була залишитись вищим навчальним закладом, але у Києві повинні були з'явитись університет і гімназія. Загальним висновком сучасників був той, що Київська академія, яка була славним і відомим навчальним закладом вже два століття, на початку ХІХ ст. перебувала в поганому матеріальному і освітньому становищі.

До запровадження реформи духовної освіти, коли у 1819 р. було відкрито Київську духовну академію як вищий духовно-навчальний заклад Російської імперії, організація

навчального процесу знаходилася в стані XVII ст. Якщо в Європі і навіть в Росії у XVIII ст. з'явилися нові навчальні заклади, стали відчутними нові впливи в організації шкільного виховання та освіти, Київська академія мало змінювалася. Причинами такої стагнації і занепаду були ті, що по-перше, всі вихованці Київської академії, які досягли певних успіхів і кар'єрного зростання вже були викликані на служіння в Росію і розбудовували церковні і імперські установи, не маючи можливостей допомогти рідній академії, по-друге, Київська академія опинилася на маргінесах досить закритої Російської держави і не мала можливості підтримувати зв'язки з європейськими навчальними закладами і установами, що об'єктивно вело до занепаду академії.

Головними засадами державної політики щодо України з боку Російського уряду стало нищення всього, що нагадувало про колишні українські «вольності». В першу чергу це стосувалося шкільництва. Тому наприкінці XVIII – поч. XIX ст. Російська Церква запроваджує реформування духовних шкіл в Україні, внаслідок чого Київська академія втрачає свої особливості і традиції та перетворюється на одну з загальноросійських духовних академій. Це відчутно вдарило по стародавніх традиціях існування українського шкільництва, започаткованого в добу св. митрополита Петра Могили, які у працях російських історіографів представлено як «оплот русскаго православія».

Позитивним моментом в цій ситуації слід вважати той, що на даний період реформ духовної освіти в Росії та в Україні залишалась ціла плеяда представників старої Київської академії. Саме вони були носіями навчального та наукового досвіду попередніх часів і самого духу шкільництва післямогилянської доби. Для наступних поколінь вихованців Київської духовної академії цей дух поступово був втрачений.

Разом з реформуванням академії починається процес відтягування з неї кращих викладацьких та професорських сил до новоствореної Московської духовної ака-

демії, призначення викладачами до російських єпархіальних духовних семінарій, священноучителями при російських посольствах, настановлення новонавернених в православ'я іноземців тощо

Величезні заслуги вихованців Київської академії впродовж XVIII ст у справі піднесення церковного та культурного життя Російської Церкви та імперії в цілому, на жаль не знайшла ніякого відображення, і тим більше подяки, в працях російських істориків і навіть в дослідженнях професорів Київської духовної академії XIX – XX ст. В працях з російської церковної історії різних періодів Київська академія представлена не як самодостатній український старовинний духовний навчальний заклад, а як осередок російського православ'я в його боротьбі з польсько-католицькими впливами та пропагандою на південному заході Росії.

Реформування старої Київської академії відбувалося впродовж 1808 – 1817 рр. Початок XIX ст. став для Київської академії добою занепаду. Як і раніше освіта, отримувана учнями поєднувала в собі початкову, середню і вищу, але цей стан погано узгоджувався з планами російського керівництва щодо уніфікації духовної освіти в межах імперії. Більшість учнів на цей час вже складали діти священнослужителів, що було зумовлено попередніми указами Св. Синоду та Київської духовної консисторії, за якими священники мусили віддавати дітей у навчання під загрозою штрафу, позбавлення парафії і навіть переведення в «компут мужичий».

При реформуванні духовно-навчальних закладів Київської Академії її вирішено було зробити центром Київського духовного округу. Загалом всю Російську імперію було поділено на 4 округи. До третього, після Санкт-Петербурзького і Московського, Київського округу увійшли єпархії: Київська, Чернігівська, Подільська, Полтавська, Катеринославська, Харківська, Херсонська, Таврійська, Донська, Воронежська, Курська, Орловська, Мінська, Вар-

шавська, Кишинівська, Грузинська, Імеретинська. Вихованці духовних семінарій усіх зазначених єпархій повинні були продовжувати навчання в Київській Духовній Академії, яка стала спеціальним вищим навчально-науковим та адміністративним закладом, призначеним для дітей духовенства.

Головними проблемами нових академічних центрів був брак кваліфікованих викладачів та відсутність нових методик викладання, тобто перехід від примусового вивчення напам'ять певного обсягу матеріалу до виконання творчих робіт, самостійних творів і взагалі письмових праць. Весь попередній викладацько-професорський склад Київської академії було відкинуто як такий, що не відповідає новим умовам. Було піддано нищівній критиці і курси викладання і самих викладачів, бо вони за попередньою традицією не включали до розгляду російських духовних і світських авторів.

Після Іринєя (Фальковського) у 1804 – 1814 рр. ректором академії був архімандрит Іакінф (Лагановський). За його заслуги митрополит Серапіон (Александровський) вважав, що згодом архімандрит Іакінф повинен був стати його вікарієм на Чигиринській кафедрі. Натомість, синодальним наказом 1814 р. його було переміщено на посаду настоятеля другокласного курського знаменського монастиря і попечителя місцевого духовного училища. Через таке приниження людини, яка очолювала Київську академію і мала всі можливості розбудовувати церковне життя в Україні, відбулося погіршення стану здоров'я – архімандрит Іакінф (Лагановський) захворів і 28 жовтня 1817 р. упокоївся і був похований на загальному цвинтарі «за московськими воротами» у Курську¹⁴.

Наступником архімандрита Іакінфа на ректорській посаді став колишній префект Київської академії Іоасаф (Мохов)¹⁵. Тим часом реформування розпочалося і для Київської Академії, внаслідок чого в квітні 1817 р. почав втілюватись в життя проект, за яким в стінах старої акаде-

мії повинні були розміститись духовна семінарія разом з парафіяльним училищем (на 1-му поверсі) і нова Академія (на 2-му поверсі).

Наслідком вчасного неподання викладачами Київської Академії конспектів лекцій стало звільнення практично в повному складі всіх викладачів. Після їх звільнення Комісія духовних училищ і митрополит Серапіон з попереднього складу Академії залишили тільки ієром. Кирила (Куницького) для викладу грецької мови¹⁶. Натомість, було викликано молодих викладачів і вихованців Санкт-Петербурзької духовної академії, зокрема бакалавра ієром. Мойсея (Антипова-Богданова), бакалавра Мелетія (Леонтовича), магістрів І. М. Скворцова та А. А. Максимовича.

З огляду на закриття Київської академії всіх її випускників і взагалі вихованців з київського духовно-навчального округу весною 1817 р. було направлено на вступ до Санкт-Петербурзької і Московської вже реформованих академій. Оскільки швидко провести реформу не вдалося, то було прийнято рішення про відкриття спочатку Київської духовної семінарії, повітового та парафіяльного училищ, які мали діяти вже за новим статутом¹⁷.

В липні 1817 р. спеціальною комісією було розглянуто ті конспекти, які все ж так подали викладачі старої Академії, але всі вони були піддані нищівній критиці членами вищеназваної комісії і визнані непридатними для викладу відповідних дисциплін. Оголошення рішення комісії духовних училищ 24 липня 1817 р. для Києва було як грім з ясного неба. Спочатку було звільнено зі скандалом ректора, а потім звільнено усіх викладачів та ще й з оголошенням, що вони були визнані нездатними до викладацької діяльності¹⁸.

В останній період перебування на чолі Київської першокласної єпархії Російської Православної Церкви Високопреосвященійшого митрополита Київського і Галицького Серапіона (Александровського) і відбулася академічна

реформа, коли наказом Св. Синоду від 14 серпня 1817 р. Київську академію було переіменовано в Київську духовну семінарію, а наступним наказом від 26 серпня 1819 р. було відкрито нову Київську духовну академію, яка почала діяти за новим академічним статутом.

Урочисте відкриття Київської духовної академії відбулося 28 вересня 1819 р. після Божественної Літургії в Успенському соборі на Подолі, яку відслужив митрополит Серапіон (Александровський). Далі відбувся хресний хід до Києво-Братського монастиря на чолі з генерал-губернатором і урочистості в конгрегаційній залі КДА. Проф. Іван Скворцов виголосив промову латинською мовою «Про метафізичне джерело філософії». У нововідкриту КДА було прийнято на навчання 49 студентів: 26 з українських єпархій і 23 з російських. Ректором став архім. Моїсей (Антіпов).

Практично всі ключові посади теж зайняли нові особи, здебільшого випускники Санкт-Петербурзької духовної академії. Тому досить дивним виглядає висновок прот. Федора Тітова про те, що Київській академії «суждено было воспользоваться благами новых реформ позже своих младших сестер – других русских духовных православных Академий – петербургской и Московской»¹⁹.

Таким чином можна окреслити деякі висновки з піднятої проблеми. Після приєднання Лівобережної України до Московії і неканонічного приєднання Київської митрополії до Московського патріархату у 1868 р. почалося використання здобутих земель Російською імперією. Заснований Святителем Петром Могилою у 1632 р. Київський колегіум у XVIII ст. вже був досить відомим і потужним навчальним православним закладом. Впродовж XVIII ст. усі російські імператори широко користувались величезною церковною і інтелектуальною спадщиною і без перешкод всіма засобами вичерпували на користь Росії унікальний потенціал Київської академії, бо не мали на території Росії шкільництва і шкільної освіти взагалі.

Наприкінці XVIII ст. існування Київської академії було поставлене під питання внаслідок вичерпування накопиченого потенціалу без обмежень, проведення реформ, якими підрубувалися самі основи економічного забезпечення академії, заміни росіянами керівних посад в Київській єпархії і академії. На початку XIX століття знекровлена Київська академія, яку почали грабувати призначені з числа росіян префекти і ректори, вже не була тим потужним навчальним закладом і тому її перетворення на закритий богословський заклад і центр імперського навчального округу було проведено швидко і без протестів. Щойно випущені молоді вихованці Санкт-Петербурзько та Московської академій склали професорський і викладацький корпус Київської духовної академії. Ось так, використавши докраю все, що могла дати Києво-Могилянська академія разом з Києво-Братським монастирем, Російська імперія закрила спочатку сам монастир, а потім перетворила академію на пересічний російський навчальний заклад.

¹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721–1795). – Т. I (1721 – 1750). – Ч. 1. Со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – К., Тип. И.Чоколова, Фундуклеевская ул., д. № 22., 1904. – 463 с.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. II (1721 – 1795). – Т. I (1721 – 1750). – Ч. 2 (Приложения). Со введением и примечаниями Н.И. Петрова. – К., Тип. И.Чоколова, 1904. – 508 с.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. II (1721–1795). – Т. IV. Царствование Екатерины II (1762 – 1795). Киевский митрополит Гавриил Кременецкий (1770 – 1783). – К., Тип. И. Чоколова, 1907. – 393 с.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. II (1721 – 1795). – Т. V. Царствование Екатерины II (1762 – 1795). Киевский митрополит Самуил Миславский (1783 – 1795). Со введением и примечаниями Н.И. Петрова. – К., Тип. И. Чоколова, 1908. – 637 с.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. III (1796 – 1869). – Т. 1 (1796 – 1803). С предисловием, введением и прим. проф. прот. Ф.И. Титова. – К., Тип. И. Чоколова, 1910. – 853 с.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. III (1796 – 1869). – Т. 2 (1804 – 1808). С предисловием, введением и прим. проф. прот. Ф.И. Титова. – К., 1911. – 944 с.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. III (1796 – 1869). – Т. 3 (1809 – 1812). – К., 1912. – 1000 с.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. III (1796 – 1869). – Т. 4 (1813 – 1819). С предисловием, введением и прим. проф. прот. Ф.И. Титова. – К., 1913. – 1000 с.

² Профессор протоиерей Федор Титов. Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615 – 1915 гг.): Историческая записка. – Киев: Гопак, 2003. – 688 с.

³ Возжигая исторический академический светильник // Профессор протоиерей Федор Титов. Императорская Киевская... – С. VIII.

⁴ Профессор протоиерей Федор Титов. Императорская Киевская... – С. 5.

⁵ Выписка о заслугах Киевской Академии Русской церкви и Государству в первой половине XVIII века // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. II (1721 – 1795). – Т. I (1721 – 1750). – Ч. 2 (Приложение) Со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – К., Тип. И. Чоколова, 1904. – С. 310-313.

⁶ Выписка о заслугах Киевской Академии... – С. 311.

⁷ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721–1795). – Т. I (1721 – 1750). – Ч. 1. Со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – К., Тип. И. Чоколова, Фундуклеевская ул., д. № 22., 1904. – С 366.

⁸ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. III (1796 – 1869). – Т. 2 (1804 – 1808). С предисловием, введением и прим. проф. прот. Ф.И. Титова. – К., 1911. – С. IX.

⁹ Там само. – С. IX.

¹⁰ Там само. – С. XXIII.

¹¹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. II (1721 – 1795). – Т. V. Царствование Екатерины II (1762 – 1795). Киевский митрополит Самуил Миславский (1783 – 1795). Со введением и примечаниями Н.И. Петрова. – К., Тип. И. Чоколова, 1908. – С. XXVI.

¹² Там само. – С. XXVII.

¹³ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. III (1796 – 1869). – Т. 2 (1804 – 1808). С предисловием, введением и прим. проф. прот. Ф.И. Титова. – К., 1911. – С. XLVI.

¹⁴ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. III (1796 – 1869). – Т. 4 (1813 – 1819). С предисловием, введением и прим. проф. прот. Ф.И. Титова. – К., 1913. – С. X.

¹⁵ Там само. – С. XII.

¹⁶ Там само. – С. XXIII.

¹⁷ Там само. – С. XXI.

¹⁸ Там само. – С. XXIV.

¹⁹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. III (1796 – 1869). – Т. 2 (1804 – 1808). С предисловием, введением и прим. проф. прот. Ф.И. Титова. – К., 1911. – С. X.